

УДК 903.4 : 001.89 : 378.4 (477.83-25) (082)

НАТАЛІЯ СТЕБЛІЙ

МЕТОДИКА ФІЗИКО - ГЕОГРАФІЧНОГО ОПИСУ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

(за матеріалами з Верхнього Подністер'я II-ї чверті I тис. н. е.)

З'ясовано, що може дати фізико-географічна характеристика археологічних пам'яток на прикладі Дем'янівського гнізда поселень черняхівської культури.

Ключові слова: черняхівська культура, артефакти, фізико-географічний опис.

Останніми роками актуальним є питання про застосування методів природничих наук в археології. Зокрема, це стосується географії археологічних пам'яток. Таке поняття використовують у вивченні системи заселення певних регіонів¹, господарства тих чи інших народів і племен². У західній історіографії є цілий напрям в археології, який досліджує поєднання поселень і середовища³. Власне географія заселення визначила важливість умов природного середовища для досліджень минулого і результати їхнього вивчення визнала за суттєві підстави своєї діяльності. Вона, частково в співпраці з топонімікою й історією, вивчає процеси заселення в окремих регіонах. Маємо на увазі відтворення ролі окремих поселень та формування типів заселення, безпосередню залежність населення від природного середовища.

Донедавна в археології був поширений лише такий географічний термін, як топографія поселень; він означав, здебільшого, прив'язку пам'ятки до сучасного населеного пункту, рельєфу, місцевості, річки. Наприклад, "...поселення розташоване поблизу хутора, на південно-західному схилі невисокого підвищення, що омивається з трьох боків річкою..."; "поселення біля с. Незвиська є одинокою пам'яткою липицької культури, розташованою на правому березі Дністра, воно займає першу надзаглавну терасу, висотою до 5 м над середнім рівнем води"⁴. Для пам'яток, на яких проводили стаціонарні археологічні розкопки, топографію наводять дещо ширше. Сюди дають інформацію про орієнтацію схилу щодо сторін світу, типи ґрунтів, короткий опис навколишнього ландшафту.

Важливість вивчення місцевості, де розміщена пам'ятка, полягає в тому, що дає змогу визначити закономірності розташування

пам'яток тої чи іншої археологічної культури, селища чи могильника. "В деяких випадках, - пише Д.А.Авдусін, - визначення подібної закономірності проливає світло і на господарство мешканців поселень певного типу"⁵.

Як звичайно, інформація про топографію досліджуваних об'єктів є описова і виглядає як додаток до деяких праць. Кожен дослідник вкладає у поняття "топографія" власне розуміння, а отже, воно не позбавлене суб'єктивності і відіграє другорядну роль.

Такий підхід значно збіднює інформацію про життєдіяльність давнього населення. Для реконструкції подій важливий характер природного середовища, а також способи використання його людьми для задоволення своїх потреб. В англійській мові визначення фактів навколишнього середовища, що впливають чи не впливають на людське суспільство використовується термін "екофакти"⁶. Їх протиставляють також "артефактам", тобто об'єктам матеріальної культури. В цьому контексті особливого значення набуває термін "географія поселень".

Як засвідчили результати досліджень, кожне поселення розташоване у конкретному ландшафті. А тому характеристика навколишнього природного середовища пам'ятки в археології передбачає трактування його як суб'єкта геоморфологічних, гідрологічних, кліматичних, ґрунтових умов, стану флори і фауни.

Згідно з даними вчених-географів, за останні 2,5 тис. років фізико-географічні умови західних областей України майже не змінилися. Хіба що до середини I тис. н.е. клімат був трохи холодніший і вологіший, ніж у сучасну епоху⁷. В останніх століттях I тис. до н.е. простежувалося певне потепління, пов'язане зі зменшенням кількості опадів⁸. Ця фаза помірних кліматичних умов загалом тривала аж до V ст. н. е., коли знову настало короткотривале похолодання і збільшення опадів⁹. Тому географічну характеристику досліджуваної пам'ятки може дати ландшафтний аналіз, що ґрунтується на сучасних розробках. На ландшафтному рівні поселення топографічно майже не відрізняється. Однак якщо зійти до рівня основної морфологічної одиниці ландшафту - урочища (чи місцевості), то чітко простежуються особливості кожної, окремо взятої пам'ятки.

Урочище - це природно-територіальний комплекс, що складається з генетично взаємопов'язаних фацій, утворених у межах частини або цілої мезоформи рельєфу, з однаковою напрямленістю руху вод і твердого матеріалу, однорідністю літологічних відмін, ґрунтоутворювальних порід (глини, суглинки, тощо), однотиповим поєднанням теплоти і зволоження, ґрунтових відмін і

рослинності¹⁰. Наприклад, надзаплавна тераса певного рівня та однакової будови.

Для полегшення ландшафтної характеристики конкретної території застосовують топографічні, ландшафтні карти. У географії їх поділяють на великомасштабні (1:100 000 і більше), їх називають власне топографічними; середньомасштабні (1:200 000 до 1:1 000 000 - оглядово-топографічні); дрібномасштабні (1:1 000 000 і менше - оглядові¹¹). Кожна топографічна карта має свій зміст, до якого входять і фізико-географічні елементи - рельєф, від якого залежить розташування населених пунктів, господарське освоєння території, розвиток шляхів сполучення; гідромережа, рослинність, характерна поверхня (піски, галечники, кам'яна чи глиниста поверхня); ґрунтовий покрив¹². Під час вивчення географічної ситуації найзручнішими є великомасштабні карти, які дають змогу конкретно й максимально об'єктивно визначити ландшафтні умови пам'ятки. Звичайно, сучасні ландшафти відрізняються від ландшафтів тієї епохи, яку ми вивчаємо, проте не настільки, щоб залучати поверхневі екофакти. Допомогти в аналізі може і метод ретроспекції, який дає змогу використати так звані кадастрові карти Галичини і Буковини XIX ст., карти Лізганіга XVIII ст., рукописні карти XVI-XVII ст. В стародавніх кадастрових картах відображено рельєф, опис ґрунтів, до певної міри і навіть середня врожайність.

Цікаво, що створення кадастрів у Галичині бере початок від імператорського патенту 12.04.1785 р., який зобов'язував обміряти та описувати ґрунти по всій Австрійській державі. Другий патент від 23.12.1817 р. у виготовленні карт зобов'язував брати до уваги родючість ґрунту і тип використання земельної ділянки (рілля, луки, ліси, сіножаті, городи, пасовиська, неужитки, озера, копальні піску, кременю, вапняні). Масштаб кадастрових карт становить 1:2 880. Досить детально зображено рельєф, ліси на мапі картографа XVIII ст. Лізганіга (1:288 000). Це перша топографічна карта Галичини. Вона видана у 1790 р., а у 1824 р. вийшло її уточнене видання (детальніше див.: Центральний держ. істор. Архів у Львові, ф.742, оп.1, спр.701).

Отже, беручи до уваги той факт, що повільний тип зміни клімату в Європі допускає зіставлення археологічних даних про середньовічне життя з пізнішими епохами, а також і з новими, описані вище типи карт можуть допомогти в дослідженні певної місцевості й у вирішенні вище поставлених питань.

Важливим є аналіз денної поверхні, який відображає досліджувану епоху. Тут можна визначити тип ґрунту, а також, за допомогою спеціальних аналізів, клімат, рослинний покрив.

Комплексна фізико-географічна характеристика кожної окремо взятої пам'ятки свідчить про особливості її природного оточення. Залучення екофактів дає важливу інформацію для вивчення господарської діяльності давнього населення, шляхів його розселення. Тому археологія, досліджуючи матеріальні залишки, не може відривати їх від середовища, в якому їх створено.

Оперуючи географічною характеристикою поселення, ми безпосередньо виходимо на його ресурсну зону, тобто територію навколо поселення на відстані, яку легко подолати пішки (до 3-5 км в одну сторону). Саме звідси мешканці отримували головну масу життєво важливих ресурсів¹¹. Комплексна характеристика ресурсної зони в поєднанні з артефактами конкретного поселення дає змогу визначити профільну ланку господарської діяльності населення. Такий підхід сприяє вивченню структури господарства на рівні мікрорегіону. Це уможливорює узагальнення в межах локальних груп, регіонів.

Є кілька методичних підходів у виділенні та інтерпретації палеогосподарських угідь. Наприклад, польські вчені реконструюють тогочасний рослинний покрив на підставі палінологічних аналізів¹³. У колишній радянській історіографії подібні проблеми вирішували на базі історико-ландшафтного аналізу¹⁴.

Водночас в англо-американських археологічних школах наголошують на важливості аналізу ґрунтового покриву, його фізичних властивостях і механічному складі¹⁵. На нашу думку, подібний підхід заслуговує на увагу і, зокрема, допоможе вирішити низку актуальних і дискусійних наукових питань.

Базовим регіоном наших досліджень є басейни Верхнього Подністер'я і Верхнього Попруття. У другій чверті I тис.н.е. тут відбувалися складні етнокультурні процеси. Цей регіон становив контактну зону давнього населення західної частини України. На цій території пам'ятки черняхівської культури верхньодністр'янських старожитностей виділяються в особливий район у межах локальної групи Лісостепової України. Синхронна їм культура карпатських курганів займає передгірські області Східних Карпат по верхній течії Дністра, Сирету і Тиси. У V ст. н.е. ареали поширення цих культур опановували південносхідні слов'янські племінні групи - носії празько-корчацької культури.

На Верхньому і Середньому Дністрі є близько 30 черняхівських поселень, на яких виконано широкі археологічні дослідження¹⁶. Наприклад, у Східному Прикарпатті шляхом розкопок і археологічних розвідок відкрито майже 60 пам'яток культури карпатських курганів¹⁷; у межах Західної Волині, Верхнього і

Середнього Подністер'я і Північної Буковини відомо близько 200 пам'яток і місцезнаходжень празької культури¹⁸.

Територія Верхнього Попруття та Верхнього Подністер'я охоплена двома ландшафтними зонами - лісолучною і лісостеповою. Їх поділяють на географічні області (Львівська, Івано-Франківська, Буковинське Передкарпаття, Пруто-Дністерська рівнина, Подільське Придністер'я, Поділля)¹⁹. Географічні області складаються з природно-географічних районів, а ті поділяються на ще менші природні комплекси. Кожен з них має свої особливості рельєфу ґрунтів, флори, фауни. Це, звичайно, не могло не вплинути на вибір місця проживання давнього населення.

Серед поселень другої чверті I тис.н.е. в зазначеному регіоні вагоме місце посідає гніздо черняхівських поселень у басейні річки Гнила Липа (права притока Дністра). Тут протягом 50-80-х років XX ст. частково було досліджено одне поселення біля с.Дем'янів (Дем'янів-II), два поселення біля с.Бовшів (Бовшів-II і Бовшів-III) та по одному поселенню біля села Коростовичі і села Куропатники²⁰. Дем'янівське і бовшівські поселення розташовані на правому березі Гнилої Липи, а два останні - на лівому. В процесі досліджень на території гнізда виявлено три селища празької культури (Дем'янів-I, Бовшів-I, II)²¹.

Територія поселень входить у фізико-географічний район Придністерського Поділля, який складається з трьох окремих ландшафтів. Пам'ятки безпосередньо розташовані в Бурштинському Опіллі. Абсолютні висоти становлять 300 м. Всі селища розташовані на невеликій відстані одна від одної (до 3 км), топографія їхня відрізняється.

Поселення Бовшів-II і III (до речі, слов'янське поселення Бовшів II розташоване на території черняхівського, однак має меншу площу - 2 га на противагу 3-4 га) Коростовичі, Дем'янів-I розміщені на невеликих підвищеннях у заплаві Гнилої Липи. Заплави досить широкі, складені суглинистим алювієм і вкриті лучно-болотною рослинністю, під якою утворилися лучні і лучно-болотні ґрунти. В лучних ґрунтах міститься до 3,1% перегною. Обидва типи ґрунтів мають високу родючість. Вони найпридатніші для природних кормових угідь (сіножатей). Поселення поблизу с.Куропатники, Бовшів-I і Дем'янів-II розташовані на першій надзаплавній терасі. Треба зазначити, що на Бовшівському поселенні рівнинний схил переходить у досить крутий у підніжжі Касової гори. З усіх боків його оточували ліси і лише з півдня була болотиста долина. Тераса широка, частково її можна назвати навіть високою заплавою, вона досить рівнинна. На поверхні складена лесоподібними суглинками, на яких утворилися лучно-чорноземні

грунти під лучною різнотравною рослинністю. Грунти цього типу мають високу родючість, їх використовують як орні землі. Як бачимо, поряд з ділянками, які займали поселення, існують лучно-болотні, лучні, лучно-чорноземні ґрунти, які (за описами кадастрової карти с.Бовшів) використовували як орні землі (30%) та землі для випасання худоби (приблизно 45%).

Треба сказати, що територія поселення за шкалою термічних зон визначена як тепла (навіть з урахуванням невеликого похолодання близько 400 р. н.е.). На рік тут випадає до 600-700 мм опадів. Вегетаційний період триває 163 дні.

Отримана характеристика ресурсної зони черняхівських поселень дає змогу вилучити підсічно-вогневе землеробство як модель господарства, натомість можна припустити, що це була перелогова система землеробства з великою часткою городництва (свідченням цього є лучні і лучно-болотні ґрунти). Подібну модель підтверджують і незначні артефакти: три серпи, дві залізні коси, уламки ротаційних жорен з поселення в Дем'янові²², а також знахідка чересла на синхронній з поселенням на Гнилій Липі пам'ятці в Ріпневі-ІІ на Західному Бузі²³. Велика площа ґрунтів, придатних для пасовищ і сіножатей свідчить про приселищний розвиток скотарства. Підтверджує цей факт і остеологічний матеріал, у якому переважає велика рогата худоба.

Отже, можемо констатувати комплексну модель господарства на черняхівських поселеннях у басейні Гнилої Липи. Подальші дослідження в цьому напрямі будуть покликані з'ясувати реальну ситуацію, а також визначити тип інших черняхівських поселень, розглянути топографічні характеристики пам'яток культури карпатських курганів та празького типу. Все це допоможе оцінити природне середовище як один з чинників заселення території Верхнього Подністер'я і Верхнього Попруття у ранньослов'янський час.

Natalia STEBLIY

METODOLOGY OF PHYSICAL-GEOGRAPHICAL DESCRIPTION OF ARCHAEOLOGICAL ARTEFACTS

The article covers the information which can be extracted from physical-geographical description of artefacts. The examples are the artefacts from the center of Demianow of Cherniakiw culture.

Key words: Cherniakiw culture, artefacts, physical-geographical description.

- ¹ Филипчук М.А. Топографія пам'яток культури типу Луки-Райковецької у Прикарпатті // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис.н.е. – Київ, Львів, 1999. - С. 308-318.
- ² Давня історія України. - К., 2000. - Т.3.- С. 103-109.; Филипчук М.А. Про структуру господарства прикарпатських слов'ян у VIII-X ст. // Галицько-Волинська держава (матеріали і дослідження). - Львів, 1999. - С. 57-63.
- ³ Jankuhn H. Wprowadzenie do archeologii osadnictwa. - Warszawa, 1983. - S. 17 - 18.
- ⁴ Цигилик В.М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть н.е. - К., 1975.- С. 22.
- ⁵ Авдусин Д.А. Полевая археология СССР.- М., 1972. - С. 57.
- ⁶ Гарден Ж.-К. Теоретическая археология. - М., 1983. - С. 39.
- ⁷ Бучинський І.О. Чи змінюється клімат України. - К., 1957. - С. 9.
- ⁸ Godłowski K. Człowiek a środowisko w okresie lateńskim, rzymskim i wędrowek ludów // Człowiek i środowisko w pradziejach. - Warszawa, 1983. - S.289, 295.
- ⁹ Там же.
- ¹⁰ Гуцуляк В.М. Основи ландшафтознавства. - К., 1992. - С. 22-24.
- ¹¹ Шувалов А.Я. Основы топографии. - М., 1955. - С. 52-53.
- ¹² Загородній В., Матусевич К. Основы топографії і картографії. - К., 1977. - С.66-106.
- ¹¹ Гуляев Б.И. Проблемы изучения древних поселений в археологии: социологический аспект // Проблемы теории и методики в современной археологической науке. - М.,1990. - С. 95.
- ¹³ Godłowski K. Człowiek a środowisko w okresie lateńskim, rzymskim i wędrowek ludów // Człowiek i środowisko w pradziejach. - Warszawa, 1983. - S.286 - 308.
- ¹⁴ Романчук С.П. Историко-ландшафтный анализ древних систем хозяйства // Физическая география и геоморфология. - Киев, 1979. - Вып. 22. - с. 67 - 75.
- ¹⁵ Higgs E. S. Site catchment analysis: a consise guide to fild methods // Palaeconomy /Ed. E. Higgs. - Cambridge: University Press, 1975. - 270 p.
- ¹⁶ Баран В.Д. Памятники черняховской культуры // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). - К., 1990. - С. 47.
- ¹⁷ Вакуленко Л.В. Населення Східних Карпат в пізньоримський час // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. - Львів, 1999. - С. 232-233.
- ¹⁸ Баран В.Д. Пражская культура // Археология Прикарпатья. - С. 60.
- ¹⁹ Природа Тернопільської області. За ред. К.Геренчука. - Львів, 1979. - С.126.
- ²⁰ Бобровська О.В., Зеленецька І.Б. Черняхівське поселення Дем'янів у верхів'ях Дністра // Етнокультурні процеси. - С. 29.
- ²¹ Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. - К., 1972. - С. 149, 161.
- ²² Бобровська О.В., Зеленецька І.Б. Черняхівське поселення Дем'янів. - С. 35.
- ²³ Баран В.Д. Черняхівська культура. - К., 1981. - С.124.

Стаття надійшла до редколегії 24.12.2002

Прийнята до друку 29.01. 2003